

К. Ю. Масалова

ДУАМУТЕФ, КЕБЕХСЕНУФ, АМСЕТИ ТА ХАПІ В ЄГИПТОЛОГІЇ: СТАН РОЗРОБКИ ОБРАЗУ

У міфології Стародавнього Єгипту Дуамутеф, Кебехсенуф, Амсети та Хапі, четвірка богів, відома як “діти Хора”, сприймалися як покровителі та захисники померлого. Ці боги оберігали чотири життєво важливих для посмертного переродження органи муміфікованого тіла людини. Саме тому з ними пов’язувались такі елементи поховального інвентарю, як канопи – спеціальні посудини, в яких зберігалися органи, виокремлені під час обряду муміфікації. Починаючи з Нового царства, кришкам цих чотирьох посудин були надані форми голів синів Хора: канопа, в якій зберігався шлунок, перебувала під покровительством Дуамутефа, чиїм втіленням був шакал; кишечник, під захистом Кебехсенуфа, зберігався в канопі у формі яструба; посудина, в якій зберігалася забальзована печінка, охоронялась богом Амсети, її кришка була оформлена у вигляді людської голови (часто з бородою); легені зберігались у посудині, заступником якої був Хапі з головою бабуїна.

“Дітьми Хора” (ег. *mš.w Hr.w*) ці боги нерідко називаються в різних релігійних текстах¹. Такий статус знайшов своє відображення і в іконографії: діти Хора – одні з небагатьох богів, що могли зображуватись дітьми або юнаками [Hornung 1982, 145].

Високу значимість цих богів демонструє величезна кількість археологічного матеріалу, що їх репрезентує. Умовно цей матеріал можна поділити на дві категорії. Першу категорію складають предмети, котрі безпосередньо зображують богів: канопи², амулети³, статуетки⁴, воскові фігурки⁵ та бусини у формі богів⁶. Величезний масив складає і друга умовна група, що включає зображення богів та їхнє згадування на різних предметах: саркофагах⁷, гробах⁸, стелах⁹, рельєфах¹⁰, скриньках для канопа¹¹ та скриньках для *ушебти*¹². Не менш важливим свідченням високої ролі дітей Хора в давньоєгипетській міфології є і частота згадування їх у релігійно-заупокійних текстах, таких як Тексти пірамід¹³, Тексти саркофагів¹⁴, Книга мертвих¹⁵, Книга пильнування годин (*Stundenwachen*)¹⁶.

Попри колосальну кількість матеріалу, що представляє дітей Хора, на сьогоднішній день ще не існує спеціальних досліджень, окремо спрямованих на всебічне дослідження цієї четвірки богів, хоча прикладів подібних робіт з дослідження інших богів існує достатньо. І все ж тему дітей Хора не можна назвати абсолютно проігнорованою в єгиптологічній літературі, оскільки вона порушувалась у деяких невеликих дослідженнях, статтях в енциклопедіях та каталогах та в більш широких дослідженнях. Також існує досить велика кількість робіт, присвячених канопічному обладнанню.

В одній із книг сучасного дослідника Т. ДуКвена, що займався вивченням богів-шакалів, є декілька абзаців, присвячених дітям Хора [DuQuesne 2007, 20], адже один з них, Дуамутеф, мав голову шакала. Після короткого опису богів міститься і бібліографія досліджень на тему дітей Хора. Хоча цю бібліографію на сьогодні можна вважати сучасною, а Т. ДуКвена – авторитетним дослідником у цій галузі, в ній вказується лише на дві роботи на тему дітей Хора [DuQuesne 2007, 21] (при тому, що для Анубіса, наприклад, вказується двадцять одна праця): одна з них являє

собою двосторінкову статтю 1980 р., написану М. Хеерма ван Воссом, у семитомному довідковому виданні “Lexikon der Ägyptologie” (далі – LÄ) [Heerma van Voss 1980], друга – робота К. Зете 1934 р. [Sethe 1934], що передусім спрямована на дослідження написів на канопах та їхньої класифікації. У LÄ бібліографія обмежується вищевказаною працею К. Зете та посиланням на статті в енциклопедії Х. Боннета [Bonnet 1952]. В останній містяться невеликі статті і про дітей Хора в цілому [Bonnet 1952, 315–316], і про кожного окремо [Bonnet 1952, 26, 161, 268–269, 373], а також про канопа [Bonnet 1952, 365–366] та скриньку для канопа [Bonnet 1952, 366–368]. При цьому в бібліографії до кожної статті значиться лише робота К. Зете.

Згадана робота К. Зете – одна з найбільш ранніх робіт на тему канопічного обладнання, хоча і не найперша¹⁷. Це дослідження (“Zur Geschichte der Einbalsamierung bei den Ägyptern und einiger damit verbundener Bräuche”) здебільшого стосується дітей Хора в ролі канопа. У своїй роботі К. Зете продемонстрував найдокладніше дослідження еволюції канопа, розробив ретельну типологію написів на них, а також опублікував частину цих написів.

Серед робіт з дослідження канопа, що були написані після праці К. Зете, можна згадати приклади описових статей конкретних знахідок та спроб ідентифікації їхніх власників. Це статті В. Хейса [Hayes 1947], М. Кассіпера [Cassirer 1955]¹⁸, Я. Малєка [Málek 1978]¹⁹, А. Додсона [Dodson 1985; 1996²⁰], К. Ліліквіст [Lilyquist 1993], П. А. Бочі [Bochi 1995].

Більш значними дослідженнями в контексті вивчення канопа можна вважати серію робіт з визначення еволюції канопа: це неопублікована дисертація Л. Дора [Dor 1937], стаття М. Рогулін зі спробою простежити еволюцію канопа, починаючи з II династії по Середнє царство [Rogouline 1965], а також роботи К. Добровольської [Dobrowolska 1970] та Б. Люшер [Lüscher 1990], де авторка аналізує еволюцію скриньок для канопа до періоду Нового царства.

Особливої уваги заслуговує монографія А. Додсона 1994 р. [Dodson 1994], в якій подано опис канопічного обладнання по всьому періоду його існування (і, незважаючи на свою назву, не обмежується лише царськими канопами). Тут також міститься каталог всього відомого на сьогодні царського канопічного обладнання. До кожного об'єкта каталогу подано бібліографію, копії та переклади виписаного тексту. А проте ця фундаментальна робота піддалася критиці. Так, Д. А. Астон у 1996 р. у своїй рецензії [Aston 1996] вказує на неузгодженість у виборі матеріалу: в деяких главах А. Додсон подає приклади канопа приватних осіб, в інших – обмежується лише царським обладнанням. Д. А. Астон також звертає увагу на окремі некоректні термінологічні вирази і особливо обурюється терміном “canopic”, котрим А. Додсон майже усюди заміняє “canopic jar” і використовує його в ролі іменника. Також у 2009 р. М. Габольде у своїй статті [Gabolde 2009] оскаржує висновки А. Додсона стосовно особи мумії з гробниці KV 55 та, відповідно, її канопа. І все ж книга А. Додсона є унікальною роботою на тему канопічного обладнання і являє собою вичерпний посібник з вивчення цього археологічного матеріалу.

У 2010 р. вийшла стаття С. С. Малих [Малых 2010], у якій дослідниця пов'язує канопа з посудинами-*немсет*, що мали культове призначення. Вона також приходить до висновку про певну традицію облаштування простору в поховальних камерах IV–VI династій, за якої канопа та скриньки для них розміщувались у південно-східній частині камери.

Загальну інформацію про канопічне обладнання можна також знайти і в багатьох узагальнюючих дослідженнях, присвячених муміям та заупокійним уявленням у Стародавньому Єгипті [Budge 1989, 240–246; Hayes 1990a, 320–326; 1990b, 72–73, 137, 226–228, 423–425; Spencer 1982, 157–160; Dodson, Ikram 1998, 276–292; Taylor 2001, 65–76; Ikram 2003, 125–128], а також у деяких енциклопедіях [Martin 1980a; 1980b; Bunson 2002, 79–80; Nicholson, Shaw 2002, 59–60]. Найближчим

часом планується публікація енциклопедії “Oxford Companion to the Valley of the Kings”, для якої А. Додсон написав 17-й розділ, повністю присвячений канопічному обладнанню [Dodson, *in print*].

І все ж, попри досить велику бібліографію до канопічного обладнання, варто вказати, що здебільшого ця література розглядає канопи як археологічний матеріал, пов’язаний з муміями. А от дітям Хора як окремим богам давньоєгипетського пантеону уваги приділяється значно менше. Варто також зазначити й те, що діти Хора надзвичайно часто зображувались або згадувались і на багатьох інших джерелах, де їхні функції не обмежувались охороною нутрощів. Так, М. Рейвен у своїй статті 2005 р. вказує на надмірний акцент у єгиптологічній літературі на дітях Хора в ролі охоронців органів і тіла в цілому [Raven 2005, 43] і натомість називає цю їхню функцію не головною, а “вторинною” [Raven 2005, 42].

Хоча згадана вище робота К. Зете 1934 р. передусім була спрямована на типологізацію канопів, її варто пригадати і в зазначеному контексті, через те що в ній діти Хора розглядаються не лише в ролі каноп. К. Зете досить лаконічно окреслив еволюцію вірувань, пов’язаних із дітьми Хора, та показав різні зв’язки цих богів: він натякає на зв’язок дітей Хора зі священною цифрою 4²¹; К. Зете вказує на те, що діти Хора розглядались як зірки, що охороняють Осіріса, або як птахи, котрі вилітають у чотири краї космосу; він вказує на асоціацію з богинями Ісідою (Амсеті), Нефтідою (Хапі), Нейт (Дуамутеф) та Селкет (Кебехсенуф); наводить асоціацію Амсеті та Хапі з духами Пе, а Дуамутефа та Кебехсенуфа – з духами Нехен. К. Зете також підкреслює, що Амсеті та Хапі були більш давніми божествами, але стверджує, що походження кожного бога встановити важко (це питання залишається невирішеним і донині) [Sethe 1934, 216–224].

Я. Ассман у своїй статті 1979 р. [Assmann 1979], присвяченій двом рельєфам із Британського музею, котрі мали стати сторонами саркофага, розглядає зображення дітей Хора на одній зі сцен рельєфу BM EA 55336. Всі четверо богів мають антропоморфне зображення, і лише надписані імена допомагають їх ідентифікувати. Вони стоять перед колінопреклоненим Тотом та дають йому символи духовних субстанцій померлого: Амсеті вручає серце, Хапі – Ба, Дуамутеф – Ка, Кебехсенуф – тіло померлого (*h3t*). Ассман вказує, що четверна форма не є традиційною в розгляді антропології померлого і що, скоріш за все, в цьому випадку така кількість складових обрана задля того, аби збігатись із кількістю богів (принцип симетрії). Дослідник порівнює це зображення із зображеннями на гробах та у гробницях і помічає певні лінгвістичні відмінності²². Ассман також звертає увагу на те, що в інших прикладах подібних сцен Кебехсенуф вручає мумію (*s^ch*), в той час як на цій він вручає тіло померлого (*h3t*). Загалом, асоціацію дітей Хора з духовними складовими померлого Ассман пов’язує зі зв’язком богів з органами померлого (хоча такий зв’язок можна простежити лише через мумію-*s^ch* чи тіло-*h3t*) і називає це “тематичним розширенням компетентності” [Assmann 1979, 75] цих богів.

У 1984 р. К. Сурдів у своїй книзі приділив певну увагу дітям Хора: він аналізує асоціацію богів із кінцівками, сторонами світу та богинями, упорядковуючи все це у схеми. Автор доходить висновку, що всі ці асоціації мають на увазі ідентичність тіла як мікрокосму макрокосмові з його чотирма сторонами світу [Sourdive 1984, 396–401].

У 1988 р. Х. Віллемс у дослідженні, присвяченому саркофагам Середнього царства, торкається теми дітей Хора та говорить про ідентифікацію цих богів із чотирма стовпами неба. Він також приділяє увагу асоціації дітей Хора з руками та ногами померлого в контексті розміщення їхніх зображень на кутах трун [Willems 1988, 140–141].

У 1994 р. Р. Дж. Б’ювел та А. Дж. Гільберт у спільній статті [Bauval, Gilbert 1994, 8–9] згадують про дітей Хора через їхню участь у ритуалі відкривання вуст (згідно

з Текстами пірамід) та нагадують про статтю Дж. А. Вейнрайта, де той вказував на схожість форми ритуального тесла для відкривання вуст із формою Великої Ведмедиці [Wainwright 1932, 11]. Але цю тему автори не розвивають і лише у виносці вказують на “можливість” ототожнення дітей Хора із цим сузір’ям [Bauval, Gilbert 1994, 10].

Докторська дисертація С. Сімонс на тему єгипетської астрономії за доби Нового царства також торкається теми дітей Хора в контексті астрономії. Так, дослідниця відзначила, що діти Хора були найпоширенішими божествами деканів (серед четвірки найчастіше – Дуамутеф) [Symons 1999, 204–205].

У своїй статті М. Рейвен, поміж іншим, досить детально розглядає асоціацію дітей Хора з кінцівками, з органами, зі сторонами світу і, врешті-решт, припускає, що розміщення органів у чотирьох канопах підкреслює співвідношення між людським тілом та всесвітом. І хоча у статті не міститься посилань на роботу К. Сурдіва (висновки якого є дуже схожими на висновки М. Рейвена), в цьому дослідженні є багато інших корисних посилань. У цілому статтю можна відзначити за глибокий аналіз теми дітей Хора, хоча ця тема і не є основною. Тут також позначено існуючу проблему у вивченні дітей Хора: “Навіть серед єгиптологів думка про те, що діти Хора були охоронцями нутрощів, є дуже розгалуженою. Більш коректним поглядом було б те, що вони забезпечували цілісність та неушкоджений стан тіла, що є логічною конотацією їхнього чотирикратного числа (символу сукупності та завершеності), а також їхнього зв’язку із чотирма краями неба та всесвіту” [Raven 2005, 43]. Звичайно, він не може не мати рації, оскільки асоціація з нутрощами хронологічно є більш пізньою.

У 2005 р. Т. ДуКвен у своїй фундаментальній праці про богів-шакалів розглянув образи богів-шакалів у різних контекстах, починаючи від Архаїчного періоду до кінця Першого перехідного періоду. Автор не обмежується лише Дуамутефом (як шакалом), а розглядає й інших трьох споріднених богів (хоча акцент на Дуамутефі присутній). Особливе місце він відводить їхній ролі в Текстах пірамід [DuQuesne 2005, 284, 438, 442–443, 452, 546, 557, 569–576]. На жаль, Т. Ду-Квен не встиг фіналізувати роботу над другим томом цієї роботи (в якому йдеться про богів-шакалів за часів Середнього царства), але її мають опублікувати помертньо [Baron 2014; Jacobs 2014].

У 2008 р. окрему статтю дітям Хора присвятив Б. Матьє [Mathieu 2008]. Автор вказує на важливість асоціації богів із руками та ногами померлого не з анатомічної точки зору, а з концептуальної (вони можуть “піднімати” померлого). Головним висновком статті Б. Матьє є асоціація конкретних зірок в астеризмах Великої Ведмедиці та Оріона з дітьми Хора.

У книзі 2009 р. Р. Ньйорд торкається теми дітей Хора в контексті *Gliedervergotung* (текстів обоження частин тіла). Автор частково критикує висновки К. Сурдіва, Х. Віллемса та М. Рейвена і припускає, що асоціація кінцівок (і, відповідно, дітей Хора) зі сторонами світу є менш важливою, аніж асоціація з небесними локаціями навколо Великої Ведмедиці [Nyord 2009, 515–517].

Окрім вищезазначених робіт, дітям Хора приділяється увага і в низці інших праць, котрі відкривають актуальні питання щодо богів. Так, у 1996 р. Т. Ду-Квен у своїй рецензії на книгу А. Додсона вказує на питання, котрі ще належить розв’язати єгиптологам: зв’язок Дуамутефа та Анубіса, зв’язок Кебехсенуфа та Хора, андрогенність Амсеті, можливість наявності у Хапі божественного “батька”, як-от Тотта [DuQuesne 1996, 128]. Багато невирішених питань порушують і статті про богів із восьмитомного довідника “Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen” [LGG, I, 367–370; LGG, V, 119–121; LGG, VII, 180–183, 516–518]. Тут викладено стислий, відкритий для аналізу матеріал, котрий містить лише вказівки на можливі функції, варіанти іконографії тощо та на джерело, з якого ця інформація взята. На

прикладі іконографії можна зрозуміти, що існують зображення богів не тільки у звичних для них образах, а й в образах барана, скорпіона, риби. Також існують приклади зображення богів не у звичних образах, а в подібні тварин, що є притаманними для когось іншого з дітей Хора. Ці питання, наскільки нам відомо, ще ніколи не порушувались у єгиптологічній літературі.

Тему ролі дітей Хора в давньоєгипетській Книзі мертвих також важко назвати розробленою в сучасній єгиптологічній літературі. А проте існує певна низка робіт, присвячених вивченню Книги мертвих, де ці боги згадуються в контексті вивчення окремих глав збірника. Хоча ці згадки не можна вважати аналізом місця та ролі дітей Хора у збірці, їх все ж таки варто проаналізувати, оскільки вони можуть стати відправною точкою для подальших досліджень у цьому напрямку.

Однією з робіт, що досліджує одразу цілий комплекс віньєток Книги мертвих, є праця Х. Мільде [Milde 1991], що являє собою аналітичне дослідження віньєток у р*Nfr-rnpt* (P. Philadelphia E 2775 + 16720 + 16721 + 16722 та P. Brussels MRAH E. 5043). Незважаючи на те що ця робота і присвячується одному конкретному папірусу, автор залучає цілу низку інших джерел, що дають змогу простежити еволюцію віньєток. Серед глав, що зустрічаються в цьому папірусі, а отже, й аналізуються Х. Мільде, є й такі, що зображують дітей Хора.

Дослідник аналізує сцену з 17-ї глави, що зображує дітей Хора навколо “скриньки для каноп”, і дає цій сцені номер “XII”. Він подає загальний опис сцени (чотири боги стоять по двоє навколо “скриньки для каноп, іноді захищеної лежачим шакалом”) [Milde 1991, 36] і коротко описує інші варіанти сцени на прикладі р*3nj* (P. London BM EA 10470), р*Mwt-m-wi3* (P. Berlin P. 3157) та P. Dublin MS 1661. Його опис більше стосується самої скриньки, а про дітей Хора він вказує лише те, що в папірусі Ані їх зображено на самій скриньці. Х. Мільде прив’язує досить велику частину тексту до цієї віньєтки. Згідно із р*Nb-sni* (P. London BM EA 9900) це колонки 36, 38, 41, 46–47 [Milde 1991, 36]. Він також відзначає наявність цієї сцени в Осірейоні [Milde 1991, 49–50]. Х. Мільде вказує на включення дітей Хора до сцени “XIII”, що зображує сімох духів зі свити володаря Сепі (але при цьому діти Хора не зображуються, оскільки вони показані на попередній сцені) [Milde 1991, 36–37].

При описі 18-ї глави Мільде вказує, що у глосах боги представляються членами різних судів, зокрема у глосі 18d Імсеті та Хепі разом із Ісідією та Хором – священних міст Пе і Деп. У глосі 18e Амсеті разом з Ісідією, Хором та Нефтідою – *Ідебу-рехті* (*Idb.w-rh.ty* / “Washerwoman’s Bank”). Дослідник зазначає, що за XVIII династії віньєтки для цієї глави не було [Milde 1991, 55]. Він наводить наявність сцен у р*3nj* (P. London BM EA 10470) та р*Knn3* (P. Leiden T 2 (SR)) [Milde 1991, 56–57], видозмінений дубляж сцени у р*3nj* (P. London BM EA 10470) із наявністю вищевказаних богів [Milde 1991, 57–58], наявність Амсеті (двічі) та Хепі у сценах 18d та 18e у папірусі р*Nsti-t3-nbt-t3wi* (P. London BM EA 10554 (P. Greenfield)) [Milde 1991, 59], в папірусах р*lw=f-nh* (P. Turin 1791) та р*Ns-Sw-Tfn.t* (P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson)) [Milde 1991, 60], в р*Nfr-rnpt* (P. Philadelphia E 2775 + 16720 + 16721 + 16722 та P. Brussels MRAH E. 5043) [Milde 1991, 62–63]. У папірусі р*Irti-w-r-w* (P. Chicago OIM 10486 (P. Milbank)) Х. Мільде відзначає заміну Хепі на Нефтіду в Пе та Деп та Осіріса у другій версії; в *Ідебу-рехті* Хепі з’являється з Ісідією, Хором та Анубісом замість Ісіді, Хора й Амсеті; в другому трибуналі Абідоса Осіріса, Хора та Вепуата акомпанує Амсеті; в іншому трибуналі Абідоса Амсеті з’являється разом з Осірісом, Хором та Ра-Хорахті; у трибуналі Нарефа до Осіріса замість інших богів додаються Хор, Ісіда та Амсеті [Milde 1991, 60].

Щодо віньєтки до глав 141–143 Мільде вказує на наявність дітей Хора у р*P3i-sr* (P. Leiden T 7 (AMS 34)): вони стоять на квітці лотоса в каплиці, де сидить Осіріс [Milde 1991, 156–157].

Аналізуючи віньєтку 111-ї глави у р*Nfr-rnpt* (P. Philadelphia E 2775 + 16720 + 16721 + 16722 та P. Brüssel MRAH E. 5043), Мільде ідентифікує богів, зображених на ній, як Амсеті та Хапі, згідно із текстом пов'язаної 112-ї глави (де вони називаються душами-*b3.w* Буто) [Milde 1991, 211]. Раніше він згадує, що додавання Дуамутефа та Кебехсенуфа до складу душ-*b3.w* Буто в цій главі відбулося лише за XXI династії [Milde 1991, 6]. У розгляді 113-ї глави, присвяченої душам-*b3.w* Іераконполю, він констатує, що цими *b3.w* є Дуамутеф та Кебехсенуф (разом із Хором). При цьому Мільде зазначає, що до Пізнього періоду їх можна ідентифікувати лише за надписами згори і лише з цього часу вони отримують свою характерну зовнішність [Milde 1991, 112–114].

Надалі Мільде звертає увагу на чотири цікаві ілюстрації до глав 114–112–113–108–109 у р*Imn-m-Ipt / Bki* (P. Warsaw 237128 (alt: 21884)). Ці віньєтки зображують по три однакових боги, що сидять на тронах, з яких першими є кінокефали (а саме кінокефалом Мільде неодноразово називає Хапі [Milde 1991, 57, 211]), далі – яструбоголові, далі – шакалоголові, далі – боги з людськими головами. Мільде доходить висновку, що фізіогномія цих тріад богів нагадує про чотирьох дітей Хора, що згадуються у главах про Буто та Іераконполь (глави 112, 113) [Milde 1991, 201, 212].

Наступне дослідження, котре варто проаналізувати на наявність у ньому інформації про дітей Хора у Книзі мертвих, – це неопублікована докторська дисертація М. Мошера [Mosher 1990], захищена в Університеті Каліфорнія (Берклі) в 1990 році. Це взірцеве фундаментальне дослідження пізньої ілюстративної традиції Книги мертвих, головною метою якого було розроблення критеріїв визначення локальних традицій та простеження хронологічних трансформацій стилю та іконографії. У ньому опрацьовано досить велику кількість документів, у першу чергу папірусів з колекції Лувру. У контексті нашого дослідження особливо цікавими видаються частини з аналітичним описом віньєток по главах та додаток, у якому віньєтки більш детально описуються за джерелами. Ці описи допомогли визначити, що зображення дітей Хора можна знайти у віньєтках до глав 17, 18, 27, 79, 112–113, 124, 125, 148, 151. На результатах розробок дослідника по цих главах варто зупинитись більш детально.

Віньєтку 17-ї глави М. Мошер розділяє на розділи та секції згідно із пізньою нумерацією Т. Дж. Аллена [Allen 1974; Mosher 1990, 161–162] та описує стандартну композицію сцени A.12b, на якій зображено “поховальну святиню” (*funerary shrine*), над якою піднімається голова. По боках від “святині” зображується по парі синів Хора [Mosher 1990, 178, 642]. Далі Мошер наводить винятки зі стандарту: на P. Paris Louvre N. 3100 зображено лише Дуамутефа [Mosher 1990, 647], у P. Dublin MS 1661 Амсеті помилково зображується двічі (з обох сторін) [Mosher 1990, 654], у P. London BM EA 10554 (P. Greenfield) Кебехсенуфа зображено з обох боків [Mosher 1990, 656], у P. Leiden T 2 (SR), де залишилось лише 3 боги, зображено Дуамутефа та Амсеті двічі [Mosher 1990, 657].

Розглядаючи 18-ту главу, Мошер називає десять груп божеств, що зображуються на її віньєтці та називаються в тексті, три з яких включають дітей Хора, – це 4-та група трибуналу “Пе і Деп”, на якій зображено Хора, Ісиду, Амсеті та Хапі; 5-та група трибуналу Ідебу-рехті (“Washerman’s Shore”), що включає Ісиду, Хора та Амсеті; а також перша варіація 8-ї групи трибуналу в Мендесі (“The Great Ploughing in Mendes”), до якої входять Хор, Ісіда та Амсеті [Mosher 1990, 195–201, 661]. Першу версію 8-ї групи становлять такі джерела: P. Paris Louvre N. 3082 [Mosher 1990, 663], P. Paris Louvre N. 3152 [Mosher 1990, 666], P. Paris Louvre E. 3232 [Mosher 1990, 667], P. Paris Louvre N. 3247 [Mosher 1990, 668], P. Paris Louvre E. 6130 [Mosher 1990, 669]. Мошер також наводить винятки: P. Paris Louvre N. 3082 – в 4-й групі Хапі помилково має голову сокола [Mosher 1990, 663]; P. Paris Louvre N. 3090 –

наприкінці 5-ї групи додатково зображується Хепі [Mosher 1990, 664]; P. Paris Louvre N. 3153 – у 4-й групі Хепі відсутній [Mosher 1990, 667]; P. Paris Louvre E. 3232 – у 5-й групі відсутній Амсеті, а в 4-й і Амсеті, і Хепі [Mosher 1990, 667]; P. Paris Louvre E. 7716 – у 4-й групі відсутній Хепі [Mosher 1990, 669]; P. Chicago OIM 10486 (P. Milbank) – у четвертій групі Хепі замінюється Нефтідою, у 5-й – Амсеті замінено на Анубіса та Хепі, що носить своєрідне перо; 6-та група “духів Абідосу” показана двічі і зображує й називає Осіріса, Хора, Амсеті та Анубіса, а також Осіріса, Хора, Ісиду та Амсеті [Mosher 1990, 670].

Розглядаючи 27-м главу, на якій померлий тримає своє серце і сидить навпочіпки перед богами, що сидять на постаменті, М. Мошер наводить дві її варіації. Першу версію складають джерела, де зображено трьох богів в образах мумій; другу групу становлять джерела, де цими богами є діти Хора. Серед джерел, де зустрічається друга версія віньєтки, називаються: P. Paris Louvre N. 3081, P. Paris Louvre N. 3086, P. Paris Louvre N. 3089, P. Paris Louvre N. 3090, P. Paris Louvre N. 3100, P. Paris Louvre N. 3129, P. Paris Louvre N. 3153, P. Paris Louvre N. 3248, P. Paris Louvre N. 3249, P. Paris Louvre N. 5450, P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson), P. Turin 1837, P. Chicago OIM 10486 (P. Milbank). Останній документ відзначається тим, що богів зображено з одним, складеним тілом та чотирма головами [Mosher 1990, 218–220, 680].

79-та глава, що зображує померлого, котрий стоїть перед богами, що тримають скіпетри-*w3s*, також наводиться у двох версіях. У першій версії цими богами є діти Хора, в той час як у другій – це троє антропоморфних богів. Перша версія зустрічається у трьох документах, згідно із Мошером, це – P. Paris Louvre N. 3079, P. Paris Louvre N. 3144 та P. Paris Louvre N. 3087 (де боги мають мумієморфні тіла) [Mosher 1990, 297–298, 738].

М. Мошер також розглядає 112-ту та 113-ту глави, в кожній з яких померлий стоїть у позі адорації перед трьома богами, що стоять та тримають скіпетри-*w3s*. У 112-й главі цими богами є Хор, Амсеті та Хепі з тілами мумій [Mosher 1990, 335–338, 778], у той час як у 113-й – це Хор, Дуамутеф та Кебехсенуф також із муміфікованими тілами [Mosher 1990, 338, 779]. Серед винятків називаються документи: P. Paris Louvre N. 3087, де у 112-й главі показано Хора, Хепі та Дуамутефа [Mosher 1990, 778]; P. Paris Louvre N. 5450, де в обох главах богів показано без скіпетрів [Mosher 1990, 778, 779]; P. London BM EA 9900, де в обох главах богів зображено з людськими головами і вони сидять [Mosher 1990, 778, 779].

124-та глава, згідно із дослідженням Мошера, завжди показує дітей Хора, перед якими стоїть померлий. Зазвичай померлий показаний із розпростертими руками, а діти Хора мають тіла мумій (крім P. Paris Louvre N. 3129, P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson) та P. Turin 1837, де боги мають людські тіла і носять короткі спідниці) та тримають скіпетри *w3s* (крім P. Paris Louvre N. 3079, P. Paris Louvre N. 3087, P. Paris Louvre N. 3144). Особливо цікавим видається документ P. Paris BN 826 (Luynes B), котрий Мошер описує серед винятків: тут перед дітьми Хора стоїть померлий із своєю дружиною в позі адорації, а зверху виписана легенда, що ідентифікує богів як “Богів, що є в Некрополі, Повелителів Пустелі” [Mosher 1990, 353–354, 791].

Хоча в тексті роботи Мошер і не описує 125-ту главу, пояснюючи це складністю віньєтки та браком часу [Mosher 1990, 355], у додатках він до неї звертається і ділить її на п’ять секцій та елементи всередині секцій. У секції IV, котру він називає “The Recording Scene”, Мошер виділяє елемент “d”, в якому діти Хора стоять на квітці лотоса (що зустрічається в документах P. Boston MFA 92.2582, P. Paris Louvre N. 3079, P. Paris Louvre N. 3087, P. Paris Louvre N. 3144, P. Paris Louvre N. 3152, P. Paris Louvre N. 3153, P. Paris Louvre E. 3233, P. Paris Louvre N. 3272, P. Paris Louvre E. 7716), або елемент “e”, де діти Хора просто стоять (що зустрічається в P. Paris Louvre N. 3248, P. Chicago OIM 9787 (P. Ryerson) та P. Turin 1837) [Mosher 1990, 792–797].

У своєму розгляді 148-ї глави Мошер вказує на стандартне зображення дітей Хора у п'ятій секції сцени, де кожного з них розміщено в одному з чотирьох регістрів. При цьому у двох документах (P. Paris Louvre N. 3079 та P. Paris Louvre N. 3144) міститься додаткове зображення дітей Хора: в іншій секції, що зображує биків, міститься додатковий регістр, у якому зображено маленьку піраміду, під якою розташовано богів. Серед винятків, що стосуються дітей Хора, дослідник також називає два випадки (P. Paris Louvre N. 3089 та P. Paris Louvre N. 3248), де цих богів зображено з людськими головами і кожен із них акомпанується ще двома додатковими богами [Mosher 1990, 407–411, 829–830].

Остання глава Книги мертвих у дослідженні Мошера, що стосується дітей Хора, – це 151-ша глава. Серед стандартної композиції сцени богів не зустрічаються, але дослідник наводить два винятки, в котрих боги є присутніми. Так, у секції, де Анубіс стоїть над похоронними дрогами з мумією, оточеними Ісідією та Нефтідою, в документі P. Paris Louvre N. 3079 перед богинями стоїть по парі дітей Хора. А в документі P. Paris Louvre N. 3084 дві секції, кожна з яких зазвичай показує шакала, що лежить на постаменті в оточенні двох богів з тілами мумій, чотирьох дітей Хора зображено замість цих богів [Mosher 1990, 418–422, 834].

Інше важливе дослідження, що стосується дітей Хора в контексті Книги мертвих, – це монографія К. Зібер [Seeber 1976], котра спершу була написана як докторська дисертація в 1973 р., але потім доопрацьована [van Siclen III 1985, 229]. Ця монографія являє собою аналіз іконографії та еволюції т. зв. “сцен Суду” (*Totengerichtszenen*), відомих як ілюстрація декількох глав Книги мертвих (глави 30 та 125). Ця віньєтка зустрічаються в першу чергу на папірусах, розписі гробниць та гробів, бинтах мумій, саванах. У дослідженні використовується близько 450 джерел, на основі яких автор розробляє типологію сцени. Типологізація на п'ять основних різновидів будується на основі хронологічного розвитку сцени, що із часом ставала все складнішою за своєю іконографією (хоча більш ранні – прості типи – сцени могли повторюватись і в більш пізніх періодах). Цікавим здобутком аналізу став і висновок про те, що тип об'єкта не впливає на стиль віньєтки, а отже – типологію (окрім антропоїдних гробів Пізнього періоду).

Аналізуючи різні типи цієї сцени, К. Зібер звертає увагу на дітей Хора фактично тільки як на елемент, що може бути присутнім [Seeber 1976, 32, 33, 35, 45, 50, 51, 54, 58]. Більш детальна увага приділяється богам лише в третьому розділі, в якому дослідниця пропонує інтерпретацію різних елементів, присутніх у сцені Суду. Вказуючи, що зображення богів на квітці лотоса попереду Осіріса є притаманним для сцени від часів XVIII династії аж до часів римського правління, К. Зібер робить висновок, що така їхня присутність у сцені символізує надію на переродження (через міф про народження сонячного бога саме з цієї квітки). К. Зібер також пояснює появу богів у сцені двома факторами: їхньою функцією судових сил та їхньою належністю до свити Осіріса. Також дослідниця пов'язує їхню присутність у сцені і з їхньою функцією охорони померлого та його органів, що дає надію на його переродження [Seeber 1976, 130–131].

Серед більш вузьких досліджень варто також згадати статтю В. І. Авдієва [Авдиев 1939], де автор проводить аналіз декількох пам'яток (переважно – з Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна), що містять “сцени балзамування”, тобто сцени, на яких зображено ложе для муміфікації з померлим Осірісом на ньому²³. І хоча однією з ключових позицій автора є наявність “консервативної трафаретності” [Авдиев 1939, III] як у цій сцені, так і взагалі в давньоєгипетському мистецтві, Авдієв все ж наводить деякі приклади “ускладнення цієї традиційної композиції сцени”²⁴ [Авдиев 1939, III]. Це ускладнення полягає в наявності додаткових елементів, серед яких він також називає і канопа, що розміщуються під ложем, а також фігури дітей Хора, що попарно стоять позаду Ісіді та Нефтіди. На

жаль, навіть попри те, що автор наводить достатню кількість прикладів із зображеннями каноф або фігур богів, він цю тему не розвиває.

Р. І. Рубінштейн розглядає сліди драматичного дійства в заупокійному ритуалі на прикладі обрядів, зображених на ілюстраціях до 151-ї глави [Рубінштейн 1976]. Авторка особливо виділяє віньєтку з P. London BM EA 10010 і подає докладний опис її композиції. На цьому малюнку окрім багатьох інших елементів містяться зображення дітей Хора із текстом біля кожного з них, котрий символізує вимовляння слів саме тому богу, біля якого розміщений текст. Рубінштейн подає переклад цих текстів. Інтерпретуючи цю главу як керівництво до виконання останнього поховального ритуалу, що здійснювався над мумією, дослідниця зазначає, що порядок зачитування заклинань встановити неможливо, але вона пропонує варіант, що ритуал міг розпочинатися саме із зачитування слів від імені дітей Хора, котрі завершали обряд бальзамування, закріплюючи кінцівки і голову та встановлюючи серце на місце. У такому разі наступним кроком вона вбачає розміщення дітей Хора Анубісом біля ліжка з мумією. Розглядаючи функції дітей Хора та Анубіса, що відображені на віньєтці, дослідниця також проводить паралелі із Книгою пильнування годин та коротко описує функції четвірки богів у цій збірці, де вони є присутніми майже весь час. Тут їхня роль полягає в охороні гробу Осіріса та його тіла від ворогів вдень і вночі, у піклуванні про Осіріса (вони приносять олію, пахощі, здійснюють ритуал відкривання вуст). Авторка також проводить паралелі з Текстами пірамід і містеріями Осіріса. Втім, повертаючись до теми дітей Хора у Книзі мертвих, Рубінштейн наголошує лише на їхній охоронній функції, що стосується Осіріса.

Іншою згадкою про дітей Хора в контексті Книги мертвих є коротка стаття М. Хеерма ван Восса з методології дослідження цієї збірки. Головна ідея цієї статті полягає в необхідності дослідження віньєток та важливості включення цілого корпусу документів, що не обмежується лише папірусами. М. Хеерма ван Восс доводить свою думку на прикладі всього дев'яти екземплярів Книги мертвих, розміщеної на різних типах джерел. Так, у тексті 161-ї глави згадується Кебехсенуф, але на ілюстраціях у папірусах він не присутній. У той же час на віньєтках до цієї глави, розміщених на гробах, саркофагах, наосах та стінах гробниць, Кебехсенуф зображується зі своїми трьома братами та Анубісом. Можливу відповідь дослідник вбачає у близькому розташуванні досліджуваної глави та 151-ї (на якій зображено дітей Хора та Анубіса) на одному папірусі з його дев'яти прикладів. В іншому ж типі об'єктів з його прикладів 151-ша глава відсутня. Саме цим коротким прикладом автор і доводить, що без вивчення цілого комплексу джерел багато важливих деталей можуть оминати дослідника [Heerma van Voss 1979].

Х. Кокельман у своїй статті 2006 р. теж розглядає сцени із поховальним ложем. Він аналізує малюнки, наявні у Книзі мертвих пізньої редакції, зокрема в її 17-й, 89-й, 151-й та 154-й главах. Кокельман вказує на те, що в 17-й главі зазвичай під ложем міститься зображення каноф або ж полотняних мішечків. У той же час в інших главах під ложем зазвичай немає нічого. Дослідник звертає увагу на один нетиповий документ – Книгу мертвих, випсану на бинті мумії (M. Boston MFA 59.1070), де на віньєтці 17-ї глави під ложем міститься три антропоморфні фігури. І хоча подібна іконографія є нетрадиційною для Книги мертвих, автор знаходить їй низку паралелей. Серед них є гроби, стели, гробниці, папіруси, рельєфи храмів. У цих джерелах під ложем із померлим можуть зустрічатися такі варіації іконографії: чотири антропоморфних фігури з надписаними іменами дітей Хора; діти Хора в образах мумій; гібридне зображення канофів із силуетом мумій; діти Хора з людськими тілами, що тримають руку/руки догори (долонями вверх); чотири голови дітей Хора; чотири голови дітей Хора, що виступають із тіла змії; випсані ієрогліфікою імена дітей Хора. Найбільш пізні приклади містять зображення трьох антропоморфних

фігур, що лежать на боках. Врешті, автор наводить приклади зображень, де присутні лише троє або двоє з дітей Хора, а також зображень із трьома канопами або полотняними мішечками²⁵. Таким чином, Кокельманн доходить висновку, що, навіть попри відсутність приписок, що ідентифікували б антропоморфні фігури, на бинті М. Boston MFA 59.1070 та попри кількість цих фігур, можливість ідентифікації їх як дітей Хора залишається дуже ймовірною [Kockelmann 2006].

Велика кількість невирішених або спірних питань підкреслює важливість більш поглибленого вивчення ролі дітей Хора в міфології Стародавнього Єгипту. Не менш важливим питанням залишається й дослідження образів цих богів, якими вони представлені в давньоєгипетській Книзі мертвих, де їхня роль, безсумнівно, була дуже високою. Робіт, що повністю спрямовані на всебічне дослідження образу цих богів, фактично не існує (за винятком невеликої статті Б. Матьє та, умовно, роботи К. Зете 1934 р., присвяченої канопам), хоча навіть у російській єгиптології про надзвичайну актуальність вивчення образів окремих богів говорили в різні часи – від 1917 р. [Волков 1917, 1] і до 1984 р. [Павлова 1984, 106]. Про важливість подібних досліджень свідчить і велика кількість робіт, присвячених окремим богам (або групам богів), що з'явилися останнім часом у світовій єгиптології²⁶.

¹ Наприклад, у Книзі мертвих [Faulkner 2001, 108–109] та Текстах пірамід [Faulkner 2004, 210–211].

² Див.: [Berlev, Hodjash 1998, 131–134 (pl. 149–143); Budge 1893, 63–66; el-Sadeek 1984, 67, 90, 163–164, 183–184; Gatty 1879, 41–42; Mace, Winlock 1916, 13, 107–109, 120 (pl. VIII.B, XXXIII); Murray 1910, 13–14, 25, 31–32 (pl. 20–21); Reisner 1967].

³ Див.: [Berlev, Hodjash 1998, 174, 174–177 (pl. 177–178), 182–183 (pl. 180), 195, 200 (pl. 185)].

⁴ Див.: [Budge 1989, 367].

⁵ Див.: [Budge 1893, 117].

⁶ Див.: [Budge 1893, 116].

⁷ Див.: [Budge 1893, 5, 7; el-Sadeek 1984, 165, 184; HTES, IX, 21–22 (pl. XVII); HTES, X, 20 (pl. 42)].

⁸ Див.: [Berlev, Hodjash 1998, 5–17 (pl. 10, 12–13, 24), 25–33 (pl. 29); Budge 1893, 12–15, 25, 27–28, 30, 34–35, 37–38, 44, 46, 55–56, 59–60; Gatty 1879, 26–30; Mace, Winlock 1916, 26; Murray 1910, 19–23 (pl. 1, 18), 26–30 (pl. 1, 19)].

⁹ Див.: [HTES, IX, 29–30 (pl. XXV), 30–31 (pl. XXVI), 67 (pl. LI); HTES, X, 19 (pl. 41), 24 (pl. 56); HTES, XII, 22 (pl. 72–73); Lacau 1909, 98–99 (pl. XXXIII); Moje 2007, 81–82; Stewart 1983, 7 (pl. 9), 8 (pl. 12)].

¹⁰ Див.: [el-Sadeek 1984, 160; Gohary 2009, 23–24 (pl. 29c, 30a, 31a, 32b), 29 (pl. 38b); HTES, XII, 10 (pl. 20.2, 21.2)].

¹¹ Див.: [Gatty 1879, 42–43; Mace, Winlock 1916, 13, 32–37 (pl. VIII.A); Murray 1910, 23–25 (pl. 1. 20)].

¹² Див.: [Budge 1893, 66–68].

¹³ Див.: [Faulkner 2004].

¹⁴ Див.: [Faulkner 1994].

¹⁵ Див.: [Faulkner 2001].

¹⁶ Див.: [Junker 1910].

¹⁷ До цього, у 1899 р., Дж. Райзнер у своїй статті [Reisner 1899] зробив першу спробу категоризації текстів, виписаних на канопах з Каїрського музею, починаючи з Середнього царства. Він коротко розглянув іконографічні стилі і зробив висновок, що найбільш ранні приклади каноп із кришками у формі голів тварин (і людини) не передують часу правління Рамсеса IV, що на сьогоднішній день вже є застарілою інформацією, оскільки знайдено зразки з ранньої XVIII династії. Ще більш ранньою працею є стаття Л. Борхарда [Borchardt 1894], що містить опис та ієрогліфічний текст, виписаний на скриньці для каноп. Також серед ранніх робіт можна знайти ще декілька описових статей конкретних археологічних

знахідок: статті Г. Ф. Лютца [Lutz 1926] та А. Лукаса [Lucas 1931], в яких ідеться про зміст трьох каноп з Каїрського музею.

¹⁸ Робота включає ієрогліфічний текст та переклад написів.

¹⁹ Включає ієрогліфічний текст написів; у спробі зрозуміти, ким був Неферсешем-Псаметих, вчений намагається датувати канопи та пропонує версію їхнього походження.

²⁰ Включає ієрогліфіку, транслітерацію та переклад написів.

²¹ Цей автор взагалі був першим дослідником, що вказував на символічні конотації деяких цифр у єгиптян.

²² За Я. Ассманом, на гробах зазвичай зображення богів виступають у ролі мовців, тобто текст, що їх супроводжує, йде від першої основи. У той же час на досліджуваній ілюстрації текст виписано від анонімного представника, а діти Хора називаються в третій особі однини. Таким чином, автор доходить висновку, що на досліджуваному рельєфі зображення підпорядковується тексту (а не текст – зображенню, як на гробах), тобто править ілюстрацією, а отже, текст можна читати незалежно.

²³ Ці сцени повторюють сюжет віньєток 17-ї, 89-ї, 151-ї, 154-ї та 182-ї глав Книги мертвих.

²⁴ Під традиційною композицією автор має на увазі зображення померлого, що лежить на ложі для бальзамування, в оточенні Ісиди та Нефтіди.

²⁵ При цьому Кокельман вказує, що кількість каноп не завжди була категоричною і зустрічаються також варіанти, коли посудин могло бути три, п'ять, шість, сім або дев'ять [Kockelmann 2006, 86].

²⁶ Серед них особливо хотілося б відзначити такі фундаментальні роботи, як вищевказана книга Т. Дуквена про богів-шакалів [DuQuesne 2005] та монографія Н. Біллінга 2002 р., з дослідження богині Нут [Billing 2002].

СКОРОЧЕННЯ

- ВДИ – Вестник древней истории. Москва.
ÄAT – Ägypten und Altes Testament. Wiesbaden.
ASAE – Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire.
BIFAO – Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.
DE – Discussions in Egyptology. Oxford.
ENiM – Égypte Nilotique et Méditerranéenne. Montpellier.
GM – Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion. Göttingen.
JARCE – Journal of the American Research Center in Egypt. Boston – Cairo.
JEA – Journal of Egyptian Archaeology. London.
LÄ – **Lexikon der Ägyptologie** / Begr. von W. Helck, E. Otto; Hrsg. von W. Helck, W. Westendorf. Bd. I–VI. Wiesbaden, 1975–1986.
LGG – Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen / Hrsg. von Chr. Leitz. Bd. I–VIII / **OLA**. T. 111–116, 129. Leuven – Paris – Dudley, MA, 2002–2003.
OBO – Orbis Biblicus et Orientales. Freiburg – Göttingen.
OLA – Orientalia Lovaniensia Analecta. Leuven.
RdÉ – Revue d'Égyptologie. Paris.
SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization. Chicago.
ZÄS – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde. Berlin.

ЛІТЕРАТУРА

Авдиев В. И. Сцена бальзамирования в древнеегипетском искусстве // **Труды ГМИИ им. А. С. Пушкина.** Серия искусствоведческих исследований; т. 6. Москва – Ленинград, 1939.

Волков И. М. **Древнеегипетский бог Себек.** Петроград, 1917.

Малых С. Е. Новые данные об использовании каноп в эпоху Древнего царства // **ВДИ**, 2010, № 4.

Павлова О. И. **Амон Фиванский: ранняя история культа (V–XVII династии).** Москва, 1984.

Рубинштейн Р. И. Погребальные обряды по 151-й главе “Книги мертвых” // **Тутанхамон и его время.** Москва, 1976.

- Allen T. G. The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms / SAOC. Vol. 37. Chicago, 1974.
- Assmann J. Harfnerlied und Horussöhne: Zwei Blöcke aus dem Verschollenen Grab des Bürgermeisters Amenemhät (Theben nr. 163) im Britischen Museum // JEA. Vol. 65. 1979.
- Aston D. A. Review: The Canopic Equipment of the Kings of Egypt by Aidan Dodson // JEA. Vol. 82. 1996.
- Baron A. **Terence DuQuesne R. I. P.** (posted on: 23 April, 2014) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.allvoices.com/contributed-news/16942364-terence-duquesne-rip>
- Bauval R. G., Gilbert A. G. The Adze of Upuaut: The Opening of the Mouth Ceremony and the Northern Shafts in Cheops's Pyramid // DE. Vol. 28. 1994.
- Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt: From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / OBO. Bd. 17. Fribourg – Göttingen, 1998.
- Billing N. Nut. The Goddess of Life in Text and Iconography // Uppsala Studies in Egyptology. Vol. 5. Uppsala, 2002.
- Bochi P. A. A Note on the Canopic Jars of Pentaweret (WAG 48.432–435) // GM. Bd. 148. 1995.
- Bonnet H. **Lexikon der ägyptischen Religionsgeschichte.** Berlin, 1952.
- Borchardt L. Der Kanopenkasten des Königs Sbk-m-s3f // ZÄS. Bd. 32. 1894.
- Budge W. E. A. **A Catalogue of the Egyptian Collection in the Fitzwilliam Museum, Cambridge.** Cambridge, 1893.
- Budge W. E. A. **The Mummy: A Handbook of Egyptian Funerary Archaeology.** New York, 1989.
- Bunson M. R. **Encyclopedia of Ancient Egypt.** Revised Edition. New York, 2002.
- Cassirer M. Two Canopic Jars of the Eighteenth Dynasty // JEA. Vol. 41. 1955.
- Dobrowolska K. Génèse et evolution des boîtes à vases-canopes // **Travaux du Centre d'Archéologie méditerranéenne de l'académie polonaise des Sciences.** T. X, Études et travaux, T. 4. Warszawa, 1970 (*non vidi*).
- Dodson A. A Fragment of Canopic Chest in Sir John Soane's Museum // JEA. Vol. 71. 1985.
- Dodson A. **The Canopic Equipment of the Kings of Egypt** / With contributions by O. J. Schaden, E. C. Brock and M. Collier. London, 1994.
- Dodson A. An Unusual Canopic Jar in the Royal Ontario Museum // JEA. Vol. 82. 1996.
- Dodson A. Canopics // **Oxford Companion to the Valley of the Kings** (*in print*).
- Dodson A., Ikram S. **The Mummy in Ancient Egypt: Equipping the Dead for Eternity.** London, 1998.
- Dor L. **De l'évolution des vases canopes depuis leur origine jusqu'à l'époque Romaine:** Diss. Paris, 1937 (*non vidi*).
- DuQuesne T. Review: Dodson A. The Canopic equipment of the kings of Egypt. With contributions by Otto J. Schaden, Edwin C. Brock, and Mark Collier. Kegan Paul International: London, 1994 // DE. Vol. 34. 1996.
- DuQuesne T. The Jackal Divinities of Egypt. I. From the Archaic Period to Dynasty X / **Oxfordshire Communications in Egyptology.** Vol. VI. London, 2005.
- DuQuesne T., Fatah M. A., Hawass Z., el-Saddik W. **Anubis, Upwawet, and other deities. Personal worship and official religion in Ancient Egypt.** Cairo, 2007.
- El-Sadeek W. Twenty-Sixth Dynasty Necropolis at Gizeh: An analysis of the tomb of Thery and its place in the development of Saite funerary art and architecture // **Veröffentlichungen der Institute für Afrikanistik und Ägyptologie der Universität Wien,** Nr. 29: Beiträge zur Ägyptologie. Bd. 5. Wien, 1984.
- Faulkner R. O. **The Ancient Egyptian Coffin Texts.** Vol. I–III. Warminster, 1994.
- Faulkner R. O. **The Ancient Egyptian Book of the Dead.** Austin, 2001.
- Faulkner R. O. **The Ancient Egyptian Pyramid Texts.** Oxford, 2004.
- Gabolde M. Under a Deep Blue Starry Sky // **Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane** / Ed. by P. J. Brand and L. Cooper. Leiden, 2009.
- Gatty Ch. T. **Catalogue of the Mayer Collection. P. I: The Egyptian, Babylonian, and Assyrian Antiquities.** Second and revised Edition. London, 1879.
- Gohary S. **The Twin Tomb Chapel of Nebnefer & His Son Mahu at Sakkara.** Cairo, 2009.

Hayes W. C. A Canopic Jar of King Nesu-Ba-neb-Dēdet of Tanis // **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, New Series. Vol. 5, № 10. New York, 1947.

Hayes W. C. **The Scepter of Egypt: A Background for the Study of Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art**. P. I: From the Earliest Time to the End of the Middle Kingdom. New York, 1990a.

Hayes W. C. **The Scepter of Egypt: A Background for the Study of Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art**. P. II: The Hyksos Period and the New Kingdom (1675–1080 B. C.). New York, 1990b.

Heerma van Voss M. Horuskinder // **LÄ.** Bd. III. 1980.

Heerma van Voss M. Methodology and the Egyptian Book of the Dead // **Science of Religion: Studies in Methodology**. The Hauge, 1979.

Hornung E. **Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many**. Ithaca – New York, 1982.

Ikram S. **Death and Burial in Ancient Egypt**. London, 2003.

Jacobs D. **Terence DuQuesne: Another Obituary** (posted on: 24 April, 2014) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://libertarianalliance.wordpress.com/2014/04/24/terence-duquesne-another-obituary/>

Junker H. Die Stundenwachen in den Osirismysterien nach den Inschriften von Dendera, Edfu und Philae / **Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien**. Philosophisch-Historische Klasse. Bd. LIV. Wien, 1910.

Kockelmann H. Drei Götter unterm Totenbett zu einem ungewöhnlichen Bildmotiv in einer späten Totenbuch-Handschrift // **RdÉ.** T. 57. 2006.

Lacau P. Stèles du Nouvel Empire. T. I / **Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire**. T. 45. Le Caire, 1909.

Lilyquist Ch. Some Dynasty 18 Canopic Jars from Royal Burials in the Cairo Museum // **JARCE**. Vol. 30. 1993.

Lucas A. The Canopic Vases From The “Tomb of Queen Tiye” // **ASAE**. T. 31. 1931.

Lutz H. F. A Stone Group of Amset and Hapi // **JAOS**. Vol. 46. 1926.

Lüscher B. **Untersuchungen zu ägyptischen Kanopenkästen: Vom Alten Reich bis zum Ende der Zweiten Zwischenzeit**. Hildesheim, 1990.

Mace A. C., Winlock H. E. **The Tomb of Senebtisi at Lisht**. New York, 1916.

Málek J. Imset (I) and Hery (H) Canopic-Jars of Neferseshem-psammethk // **JEA**. Vol. 64. 1978.

Martin K. Kanopen II // **LÄ.** Bd. III. 1980a.

Martin K. Kanopenkasten // **LÄ.** Bd. III. 1980b.

Mathieu B. Les Enfants d’Horus, théologie et astronomie (Enquêtes dans les Textes des Pyramides, 1) // **ENiM**. T. 1. 2008.

Milde H. The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet / **Egyptologische Uitgaven**, VII. Leiden, 1991.

Moje J. Untersuchungen zur Hieroglyphischen Paläographie und Klassifizierung der Privatstelen der 19. Dynastie / **ÄAT**. Bd. 67. Wiesbaden, 2007.

Mosher M. Jr. **The Ancient Egyptian Book of the Dead in the Late Period: A Study of Revisions Evident in Evolving Vignettes, and Possible Chronological or Geographical Implications for Differing Versions of Vignettes**: Diss. Berkley, 1990.

Murray M. A. The Tomb of Two Brothers / **The Manchester Museum. Museum Handbooks**. Publ. No. 68. Manchester, 1910.

Nicholson P., Shaw I. **The British Museum Dictionary of Ancient Egypt**. Cairo, 2002.

Nyord R. Breathing Flesh: Conceptions of the Body in the Ancient Egyptian Coffin Texts / **CNI Publications**. Vol. 37. Copenhagen, 2009.

Raven M. J. Egyptian Concepts on the Orientation of the Human Body // **JEA**. Vol. 91. 2005.

Reisner G. The Dated Canopic Jars of the Gizeh Museum // **ZÄS**. Bd. 37. 1899.

Reisner G. Canopics / Revised, annotated and completed by M. H. Abd-ul-Rahman / **Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire**. T. 103. Le Caire, 1967 (*non vidi*).

Rogouline M. Évolution des receptacles à canopes // **BIFAO**. T. 63. 1965.

Seeber Ch. **Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im Alten Ägypten**. München – Berlin, 1976.

Sethe K. Zur Geschichte der Einbalsamierung bei den Ägyptern und einiger damit verbundener Bräuche // **Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften**. Philosophisch-historische Klasse. Berlin, 1934.

Sourdive C. **La Main Dans L'Égypte Pharaonique: Recherches de morphologie structural sur les objets égyptiens comportant une main**. Berne –Francfort-s. Mainz – New York, 1984.

Spencer A. J. **Death in Ancient Egypt**. London, 1982.

Stewart H. M. **Egyptian Stelae, Reliefs and Paintings from the Petrie Collection**. P. 3: The Late Period. Warminster, 1983.

Symons S. **Ancient Egyptian Astronomy: Timekeeping and Cosmography in the New Kingdom**: Diss. Leicester, 1999.

Taylor J. H. **Death and the Afterlife in Ancient Egypt**. Chicago, 2001.

Van Siclen III C. C. Review: Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im alten Ägypten by Christine Seeber // **JARCE**. Vol. 22. 1985.

Wainwright G. A. Iron in Egypt // **JEA**. Vol. 18. 1932.

Willems H. Chests of Life: A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins / **Mededelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch genootschap "Ex Oriente Lux"**. Vol. 25. Leiden, 1988.